

PRIKAZ KNJIGE

Rat sećanja u Srbiji 1980 — 1990.

DRAGAN POPOVIĆ

Biblioteka XX vek, Beograd, 2024., 486 str.

Izmjena kolektivnog pamćenja, odnosno dominantne i službene kulture sjećanja, bila je nužna kako bi se srušila zajednička država, socijalistička Jugoslavija. Izmjenom kolektivnog pamćenja razoren je važan element identiteta države, a time je, posljedično, omogućen njen raspad, odnosno rušenje. To je temeljni zaključak Dragana Popovića iznesen u knjizi “Rat sećanja u Srbiji 1980 — 1990”.

Knjiga je nastala na temelju doktorske disertacije obranjene u travnju 2024. godine na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu pod naslovom “Promene u politici istorije i kulturi sećanja u Europi – slučaj Srbija 1980 — 1990” pod mentorstvom Dubravke Stojanović. Autor u knjizi analizira stvaranje nove dominantne kulture sjećanja u Srbiji, posljedice tog procesa na društvene, političke i svjetonazorske promjene u Srbiji i utjecaj toga na stanje u Jugoslaviji. Osnova nove kulture sjećanja je ideologija srpskog nacionalizma, a njen uspon bio je neizvjestan, barem dok za saveznika nije dobila vlast u Srbiji u drugoj polovici osamdesetih godina. Od tada su Savez komunista Srbije i nacionalistička ideologija (čije su poluge dijelovi Srpske pravoslavne crkve, SANU, književnih časopisa i udruženja, omladinskog tiska, mediji pod snažnom kontrolom vlasti) zajedno mijenjali novo dominantno kolektivno pamćenje kreirajući nove vladajuće interpretacije niza važnih događaja iz povijesti Srbije i Jugoslavije. Autor opisuje i analizira porijeklo tih interpretacija i način na koji su prodirali u javnost. Popović se u analizi vremenski ograničava na deveto desetljeće 20. stoljeća. No, bilo bi zanimljivo analizirati nacionalizam i nacionalističko u politici Miloševića i početkom devedesetih, odnosno u razdoblju ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Ta je politika tada i dalje nacionalistička, dapače ona se političkom eskalacijom pa izbijanjem rat(ov)a zaoštava što se manifestira i u odnosu prema nesrpskom (hrvatskom, muslimanskom, albanskom) stanovništvu u SRJ. Istodobno, Milošević, kao ključni

političar toga razdoblja u Srbiji, odbija ostvariti za mnoge željeni nacionalni cilj – ujedinjenje svih “srpskih” zemalja. Odbio je ideje i prijedloge o prisajedinjenju Republike Srpske i Republike Srpske Krajine sa Srbijom, odnosno SRJ. Njegovi odnosi s političkim vođama Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini prolazili su veoma različite faze, od srdačnih, do protivljenja (javno se usprotivio referendumu o priključenju SAO Krajine Srbiji održanom u svibnju 1991. godine), manje ili više uspješnih kadrovskih intervencija, posebno na području RSK, pa do otvorenog sukoba s vodstvom bosanskohercegovačkih Srba. Analiza razloga takve Miloševićeve politike nadilazi prikaz knjige.

U prikazu Popovićeve knjige valja krenuti od autorovog zaključka. Navodi da kolektivno pamćenje u Jugoslaviji nije bilo potpuno homogeno i dijelom se razvijalo kroz stalni rat sjećanja, odnosno sukob dominantnog i nacionalističkog. Ključni elementi dominantne kulture sjećanja su NOB, bratstvo i jedinstvo te riješeno nacionalno pitanje. Tako ustrojena Jugoslavija je, tvrdi autor, bila nepremostiva prepreka za ideologiju nacionalizma, a da bi ta ideologija zavladała Jugoslavija se morala raspasti. Valja primijetiti da autor dosta olako tvrdi da je nacionalno pitanje (osim onog Albanaca na Kosovu) bilo riješeno. To jest bila službena politika KPJ/SKJ, ali jugoslavenska stvarnost i izboji nacionalnog nezadovoljstva i nacionalizama su tu tvrdnju povremeno demantirali. Nacionalisti su bili čuvari alternativnog sjećanja, a važnu ulogu u tome imale su vjerske zajednice i političke organizacije u emigraciji.

Za Jugoslaviju je “od svih nacionalizama neusporedivo i najmaligniji bio srpski”. Razloge za to autor vidi u tome što su Srbi bili najbrojnija nacija u Jugoslaviji koja je živjela u cijeloj zemlji, a subjektivna okolnost je pažljivo gajeno povijesno sjećanje na niz događaja iz srpske povijesti.

Na početku knjige Popović kolektivno pamćenje definira kao hegemonističku borbu između centara društvene moći. Karakteristika kolektivnog pamćenja je da nije vlasništvo pojedinaca nego društvenih grupa. Radi se o tome što ljudi misle da se dogodilo, a ne o tome što se stvarno dogodilo. Za autora je ono veza zapamćene prošlosti sa sadašnjošću i zamišljenom budućnošću. No, to je ujedno i borba za kontrolu nad prošlošću kojom se uspostavlja sadašnjost ne bi li se kontrolirala budućnost. Po svojoj naravi kolektivno pamćenje je selektivno, moćni biraju što će se pamtiti i oblikuju kako, a bira se ono čime se može učvrstiti zajednica u svrhu uspostave jedino poželjne i zaštićene istine pri čemu osporavanja vode u optužbu za izdaju. Podrazumijeva se prešutna suglasnost posebno oko utemeljujućeg mita (kojeg, na različite načine formu-

liranog i iskazanog, imaju manje-više sve države), pa je udar na utemeljujući mit zapravo udar na samu državu i njezino postojanje u obliku (teritorijalnom, društveno-političkom) u kojem postoji.

Povijest je ključna, sve ideologije koriste politiku povijesti, a nacionalizam se izdvaja po čvrstoj vezi s kulturom sjećanja i po tome što se uglavnom služi povijesnim revizionizmom. U Srbiji je povijesni revizionizam brisao tri ključna elementa kulture sjećanja: odnos prema državi, odnos prema НОВ-u kao utemeljujućem mitu i odnos prema naciji.

Važan element za promjenu kulture sjećanja u Srbiji bila je jugoslavenska kriza koja je bila toliko sveobuhvatna da je tada nazvana krizom sistema. Nacionalistima je na ruku išao pogodan splet okolnosti. Spomenutoj krizi valja pridodati smrt Josipa Broza Tita, simbola države koji je mogao rješavati probleme. Mijenjaju se međunarodne okolnosti, posebno hladnoratovskim popuštanjem u drugoj polovici osamdesetih, SFRJ gubi međunarodni prestiž (i zbog svoje krize i zbog promijenjenih međunarodnih okolnosti). Tome autor pridodaje neriješeno kosovsko pitanje i desetljeće važnih godišnjica (70 godina ujedinjenja, 300 godina seobe Srba, 600 godina kosovske bitke). Posljedica snaženja nacionalizma u Srbiji bila je, po zakonu spojenih posuda, snaženje nacionalizama drugdje u Jugoslaviji, a kako se kriza razvijala na snazi je dobivalo nacionalno pitanje. Antibirokratska revolucija u tome nije samo politički osnažila Slobodana Miloševića i izvan Srbije nego je imala i transformativnu ulogu – od podrške vlasti pokretu kosovskih Srba narasla je do zahtjeva za preuređenjem odnosa u Jugoslaviji i najave njene recentralizacije.

Među srpskim nacionalistima kao aktere kulture sjećanja autor navodi nekoliko organizacija. Nacionalistička opozicija je osamdesetih godina djelovala kroz SPC, institucije kulture, među kojima posebno ističe Udruženje književnika Srbije, svakako od izbora novog predsjedništva 1986. godine. Mijenja se i stanje u SANU, posebno u grupi ekonomista i demografa te u Odeljenju istorijskih nauka u kojem djeluju Vasilije Krestić, Milorad Ekmečić i Dejan Medaković. Ključan dokument u toj promjeni je nezavršeni Memorandum o aktuelnim društvenim pitanjima SANU-a koji je postao okosnica nove kulture sjećanja zasnovane na teoriji o zavjeri Kominterne protiv Srbije, nesudjelovanju delegata Srbije na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu, stvaranju antisrpske koalicije u Jugoslaviji koju predvodi osovina Tito — Kardelj, diskriminaciji Srbije u saveznim institucijama, asimilaciji Srba u Hrvatskoj i “genocidu” nad Srbima na Kosovu.

U drugoj polovici osamdesetih, 1988. i 1989. godine, postignuto je potpuno savezništvo između nacionalističke opozicije i Miloševića za što su ključni bili, prema Popoviću, amandmani na Ustav SR Srbije iz ožujka 1989. te postavljanje kupole Hrama sv. Save i obilježavanje 600 godina kosovske bitke, oboje u lipnju iste godine. Valja primijetiti da se, prihvati li se autorova datacija, od tada ne može govoriti o nacionalističkoj opoziciji u Srbiji.

Funkciju opozicije, barem kada je riječ o kulturi sjećanja, preuzima ono što autor naziva intelektualnom alternativom. Popović tako navodi neveliku skupinu pisaca (njih 30-ak) koji u Sarajevu osnivaju Nezavisne pisce Jugoslavije, pojedine povjesničare (Sima Ćirković, Andrej Mitrović, Ivan Đurić), ali i saveznog premijera Antu Markovića i njegovu stranku Savez reformskih snaga. Protiv svih njih vlast je snažno, i efikasno, propagandno djelovala. Autor piše da nacionalizam nije bio općeprihvaćen, te da je borba za uspostavu nove, nacionalističke kulture sjećanja bio trnovit. No, iz teksta knjige zaključuje se da je otpor slab, sveden na točke ili na slabije, u snažnijoj varijanti ne baš moćne, organizacije. No, u razdoblju na koje se autor ograničio postojao je otpor prema Miloševiću iz nacionalističkih krugova, posebno iz kruga oko Vuka Draškovića. Upravo je on bio najjači (iako ne naročito snažan) i najglasniji protivnik Miloševića na predsjedničkim izborima u Srbiji 1990. godine, a bio je izložen i političkom pa i fizičkom progonu. Njegovu snagu krajem 1990. ilustrira činjenica da je dobio otprilike četiri puta manje glasova od Miloševića, ali tri puta više od kandidata građanske opozicije Ivana Đurića.

Za revizioniste poželjna Jugoslavija je proširena Srbija, a druga je Jugoslavija simbol srpskog poraza. Kao što je prva Jugoslavija u komunističkom narativu bila "tamnica naroda", druga, komunistička Jugoslavija, u nacionalističkom narativu postaje svojevrsna tamnica Srbije. Kronološki prvi korak u stvaranju poželjne Jugoslavije/Srbije je izmišljanje tradicije, odnosno teorije o Srbima kao najstarijem narodu. Ta teorija je paraznanstvena, nije duboko prodrla u akademske krugove, autor ju ne svrstava, strogo gledano, u nacionalizam, ali se i nacionalizam oslanja na takve teorije. Važno je, naime, što ta teorija uspostavlja "pravo prvoga". Osim toga, uspostavlja i mit o zlatnom i mračnom dobu. U prvome je 19. stoljeće i vrijeme nastanka moderne srpske države izravni sljednik Srbije Nemanjića, a mračno je doba ono pod Osmanlijama. Sljedeći korak su oslobodilački ratovi, u slučaju Srbije Balkanski ratovi i Prvi svjetski rat koji se gledaju kao cjelina. Na to se kalemi teorija o "viteškim Srbima i nezahvalnoj braći", odnosno Hrvatima i Slovencima koje je Srbija

oslobodila. U tom periodu događa se i ključna greška, s aspekta nacionalista, a to je ulazak u Jugoslaviju u kojoj su Srbi “u svakom pogledu eksploatisani” kako piše Antonije Isaković. Književnici imaju važnu ulogu u konstrukciji nove kulture sjećanja, a među njima se ističe Dobrica Ćosić koji, posebno četverotomnim “Vremenom smrti”, stvara novi nacionalni narativ i kulturu sjećanja, podesnu nacionalističkoj interpretaciji povijesti i dekonstrukciji socijalističke dionice.

U izgradnji nove politike povijesti važnu ulogu imaju politički predstavnici iz Srbije u funkciji žrtve. Takvi su i visokopozicionirani srpski kadrovi u komunizmu, bez obzira na antisrpstvo komunizma u nacionalističkoj interpretaciji. Smjena Aleksandra Rankovića je točka jugoslavenskog socijalističkog preokreta nakon koje započinje decentralizacija Jugoslavije, odnosno stvaranje Jugoslavije koja je sve manje po mjeri srpskih nacionalista. Moćni čovjek represivnog aparata Slobodan Penezić Krcun u takvoj interpretaciji nije poginuo u prometnoj nesreći nego je ubijen. Srpske komuniste likvidiraju (fizički ili politički) komunisti koji su zaista na vlasti, a koji su ekspozitura Kominterne i, samim time, nisu samostalni nego su transmisija. Stav o “izvanjskosti” plodno je tlo za teorije zavjere protiv Srba i Srbije u kojima posebnu ulogu imaju Kominterni i Vatikan.

Važno je i Srbiju u totalu prikazati kao žrtvu. Ona je žrtva ekonomskog iskorištavanja Hrvatske i Slovenije, a istovremeno je žrtva i jer je “usitnjena”, odnosno podijeljena i na pokrajine s visokim stupnjem autonomije pri čemu je posebno problematična autonomija Kosova. Inače, Srbija po tome nije bila ni posebna ni jedinstvena u Jugoslaviji. Praktički sve republike – od Vardara pa do Triglava – su, barem u fazi uznapredovale jugoslavenske krize, smatrale da su iskorištavane, bilo od Jugoslavije kao države, bilo od neke druge republike, bilo od komunizma/socijalizma kao poretka, ili od kombinacije navedenog. Razlikovne nijanse kriju se u tome što su pojedine republike prednost davale nacionalnom, a pojedine ekonomskom aspektu vlastite martirologije.

Jedno od najvažnijih pitanja za nacionaliste je pitanje avnojevske granice jugoslavenskih republika. One su prema Srbiji nepravedne, a postavljanje pitanja granica označit će konačnu pobjedu nacionalističkog narativa u Jugoslaviji. “Jugoslavija je suštinski rušena tokom Miloševićevog pohoda na vlast. Taj pohod podrazumevao je promenu karaktera zemlje, tj. izmenu bazičnih postavki društvenog konsenzusa postignutog još na zasjedanjima AVNOJ-a”, piše Popović. Do kraja 1990. nova kultura sjećanja duboko prodire u Socijali-

stičku partiju Srbije, novu stranku nastalu spajanjem SK Srbije i SSRN Srbije. Milošević svoju službenu politiku uvelike vodi oko pitanja granica jer, ako se želi federativna Jugoslavija, pitanje granica Srbije je otvoreno političko pitanje. Prihvatanjem takve kulture sjećanja dominantna politika srpskog nacionalizma – ili Jugoslavija po mjeri Srba ili velika Srbija – postaje službena politika.

Rušenje NOB-a (u što spadaju i odluke AVNOJ-a) je jedan od ključnih ciljeva nacionalizma. Vlast ne može ući u savez s nacionalistima, a ne prihvatiti i taj cilj koji, pak, udara u sam temeljujući mit Jugoslavije. U sklopu toga rehabilitira se četnike (odnos prema partizanima giba se u suprotnom pravcu pa oni postaju zločinci) i oni sve više postaju antifašisti. Time je, piše autor, narušen i balans izdaje i zločina kao važan element balansa koji tvori bratstvo i jedinstvo. Doduše, valja primijetiti da je taj balans u znatnijem mjeri, i simbolički i zakonodavno, narušen nakon 2000. godine, pada Miloševića i uspostave nove vlasti. Četnici (a i ljotićeveci) postaju žrtve povijesnih okolnosti, izdaje velikih sila (prije svih Velike Britanije, konkretno Churchilla), građanskog rata kojeg su prouzročili komunisti kao agenti Kominterne. Drugi svjetski rat je takvim revizionističkim postupcima iščupan iz globalnog konteksta, on je doslovce nacionaliziran. Posljedica toga je i da svi Srbi postaju antifašisti i žrtve, a drugi narodi neprijatelji u službi fašista. U stvaranju takvog konteksta slijedi teza da komunisti proganjaju pripadnike građanske klase zato što je ona srpska, ne zato što je građanska.

U svemu tome trebalo je stvoriti konkretnog i stalnog neprijatelja. Takvima su prikazivani Hrvati koji su postali “genocidni”. U povijesti hrvatske politike ne postoje nijanse, svi su u osnovi isti pa se na gotovo istu liniju dovode Strossmayer i Pavelić. Drugi takav neprijatelj su kosovski Albanci pri čemu se represija nad njima, koja je postojala i u monarhiji i u socijalističkoj državi, ignorira. Njihov je cilj uništenje Srba na Kosovu, ključnom simboličkom mjestu srpskog identiteta, a za to se ne biraju sredstva: od iseljavanja Srba, brutalnih fizičkih napada na pojedince koji postaju simboli stradanja (bez obzira na stvarno stanje fakata) pa do velikog nataliteta, odnosno “demografske bombe” koja se koristi protiv Srba i Srbije na Kosovu.

Popovićeva knjiga je analiza i izdašan kompendij zbivanja i procesa koji su uvelike oblikovali politiku Srbije u drugoj polovici osamdesetih godina 20. stoljeća i vodili u sve ratne katastrofe sljedećeg desetljeća. Nju valja čitati i kao upozorenje koliko je povijest snažna sila i kako s kulturom (odnosno kulturama) sjećanja treba biti oprezan. No, ona ima i nedostatak, a on je u naslovu

knjige. Problem je u tome što se iz knjige, bez obzira na autorove tvrdnje o mukotrpnjoj pobjedi nacionalista kojima su pogodovale brojne okolnosti, taj “rat” baš i ne vidi. Rat podrazumijeva više od jedne strane, a druga strana, antinacionalistička, jedva da je i primjetna, svedena na nekoliko književnika i povjesničara. Drugačije teško da i može biti i malo je vjerojatno da je bilo jer promjena kulture sjećanja jest krenula odozdo (iz redova nacionalističkih protivnika režima), ali je veoma uspješno vođena odozgo (bez obzira na povremen i mjestimičan oprez kada je riječ o baštini NOB-a). Upitno je i koliko je političkoj eliti Srbije prije nego što je potpuno preuzela nacionalističku interpretaciju povijesti ta interpretacija bila mrska. Nekima (Miloš Minić, Koča Popović) zasigurno jest, ali mnogima koji su bili na ključnim funkcijama u posljednjih desetak godina Jugoslavije (Milošević je samo posljednji i najefikasniji) očito nije.

Tihomir Ponoš